SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 5
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

TURKISTON JADIDCHILIK HARAKATI: MILLIY UYG‘ONISH VA MA’RIFAT UCHUN KURASHNING TA’SIR SFERALARI TAHLILI

Husanboyeva Rayxona Otabek qizi

Qo‘qon universiteti, Tarix yo‘nalishi 1-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: t.f.f.d., dotsent Qambarova Shoiraxon Asqarovna

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasida vujudga kelgan jadidchilik harakatining bosqichlari, rivojlanish omillari va ijtimoiy-siyosiy hamda madaniy hayotga ko‘rsatgan ta’siri Atahlil qilingan. Tadqiqot davomida Ismoilbek G‘aspirali g‘oyalari, yangi usul maktablari, milliy matbuot, teatr va Turkiston muxtoriyatining tashkil topish jarayonlari atroflicha o‘rganilgan. Shuningdek, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy va Abdulhamid Cho‘lpon kabi namoyandalarning millat taraqqiyotidagi o‘rni va qatag‘on yillari fojiasi yoritilgan.

Kalit so‘zlar

jadidchilik, Turkiston, milliy uyg‘onish, ma’rifatparvarlik, Ismoilbek G‘aspirali, yangi usul maktablari, Mahmudxo‘ja Behbudiy, milliy matbuot, Turkiston muxtoriyati, xotin-qizlar ta’limi.

Kirish

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasi 1867-yilda tashkil etilgan Turkiston general-gubernatorligi shaklida Rossiya imperiyasining mustamlakachilik boshqaruvi ostida qoldi. Bu siyosiy tobelik mahalliy aholining ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotiga jiddiy ta’sir ko‘rsatib, jamiyatda dunyoviy bilimlar va zamonaviy ta’limga bo‘lgan ehtiyojni oshirdi. Ana shunday murakkab ijtimoiy-siyosiy sharoitda «yangi» degan ma’noni anglatuvchi jadidchilik harakati yuzaga keldi. U dastlab ta’lim tizimini isloh qilishdan boshlanib, keyinchalik jamiyatni ma’rifiy, madaniy va siyosiy jihatdan yangilashga qaratilgan milliy uyg‘onish harakatiga aylandi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi Turkiston jadidchilik harakatining kelib chiqish sabablari, asosiy amaliy faoliyat yo‘nalishlari (ta’lim, matbuot, teatr, siyosat va gender masalalari), uning yetakchi namoyandalari tutgan o‘rni hamda harakatning tarixiy merosini tizimli tahlil qilishdan iborat.

Metodlar

Tadqiqotda quyidagi ilmiy-tarixiy va nazariy usullardan foydalanildi:

Tarixiy-qiyosiy tahlil: Turkistondagi jadidchilik harakatining shakllanishiga Qrim va boshqa musulmon o‘lkalari (xususan, Ismoilbek G‘aspiralining «usuli jadid» tajribasi) ta’siri hamda mahalliy ichki omillarning o‘zaro mutanosibligi qiyosiy tahlil qilindi.

Manbashunoslik va hujjatli tahlil: XX asr boshlarida chop etilgan vaotdoshlari yaratgan darsliklar, matbuot materiallari («Oyina», «Taraqqiy», «Samarqand» va b.), dramatik va badiiy asarlar hamda mavzuga oid zamonaviy ilmiy-tarixiy adabiyotlar manba sifatida o‘rganildi.

Tizimli-strukturaviy yondashuv: Jadidchilik faoliyati yaxlit tizim sifatida – maktab islohoti, matbuot, teatr, siyosiy faoliyat hamda xotin-qizlar ma’rifati kabi alohida yo‘nalishlarga bo‘lingan holda tahlil etildi.

Natijalar

Tadqiqot natijasida Turkiston jadidchilik harakatining asosiy yo‘nalishlari bo‘yicha quyidagi ilmiy va amaliy ko‘rsatkichlar hamda natijalar aniqlandi:

Diniy va dunyoviy bilimlarni uyg‘unlashtirgan hamda savodni **tovush usuli** orqali o‘rgatuvchi «yangi usul maktablari» tarmog‘i Toshkent, Samarqand, Buxoro, Qo‘qon va Andijonda shakllantirildi. Yangi darsliklar va o‘quv qo‘llanmalari yaratildi: Mahmudxo‘ja Behbudiyning «Risolai asbobi savod», «Risolai jug‘rofiyai umroniy», Abdulla Avloniyning «Birinchi muallim», «Ikkinchi muallim» hamda «Turkiy guliston yoxud axloq» asarlari ta’lim mazmunini tubdan o‘zgartirdi. **1906–1914-yillar** oralig‘ida milliy fikrni shakllantirishda poydevor bo‘lgan bir qator nashrlar yo‘lga qo‘yildi: «Taraqqiy» (1906), «Xurshid» (1906), «Shuhrat» (1907), «Osiyo» (1908), «Samarqand» (1913), «Oyina» jurnali (1913), «Sadoi Turkiston» va «Sadoi Farg‘ona» (1914). Adabiyotda ijtimoiy va vatanparvarlik ruhidagi yangi yo‘nalishlar (A. Fitrat, A. Qodiriy, Cho‘lpon, Hamza) qaror topdi. M. Behbudiyning 1911-yilda yozilgan va 1914-yilda

Samarqand hamda Toshkentda («Turon» truppasi) sahnaga qo‘yilgan «Padarkush» dramasi jadid teatri va dramaturgiyasiga asos soldi. Teatr jaholatga qarshi kurash vositasi sifatida qo‘llanildi. 1917-yil 26–28-noyabr kunlari Qo‘qon shahrida o‘tkazilgan IV favqulodda qurultoyda **Turkiston Muxtoriyati** e’lon qilindi (hukumat rahbarlari: M. Tinishboyev, M. Cho‘qay). Bu hodisa ma’rifatparvarlikning siyosiy davlatchilik bosqichiga o‘tganini ko‘rsatdi. Xotin-qizlar ta’limi va tengligi (masalan, Anbar Otin faoliyati) jadidlarning asosiy kun tartibiga kiritildi. Harakat namoyandalarining ko‘pchiligi (A. Fitrat, A. Qodiriy, A. Cho‘lpon, M. Abdurashidxonov) 1937–1938-yillardagi Stalin qatag‘oni qurboni bo‘ldilar (M. Behbudiy 1919-yilda qatl etilgan).

Munozara va xulosa

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Turkiston jadidchiligi faqat tashqi – Ismoilbek G‘aspiralining «Tarjimon» gazetasi va Boqchasaroy tajribasi ta’sirida yuzaga kelmagan. U chor Rossiyasi mustamlakachilik rejimining mahalliy iqtisodiyot va ta’limga salbiy ta’siriga nisbatan ichki milliy va ijtimoiy ehtiyojlarning javobi edi.

Jadidlarning faoliyati rivojlanish jarayonida bosqichma-bosqich chuqurlashib bordi:

1-bosqich: Maktab islohoti va savodxonlikni oshirish (1890–1905).

2-bosqich: Matbuot, teatr va badiiy adabiyot orqali milliy o‘zlikni anglatish (1906–1916).

3-bosqich: Siyosiy partiyalar, muxtoriyat va milliy davlatchilik harakati (1917–1918).

Bolsheviklar tomonidan Turkiston Muxtoriyatining kuch bilan tugatilishi hamda 1930-yillardagi ommaviy qatag‘onlar harakatning tashkiliy tuzilmasini yo‘q qilgan bo‘lsa-da, ularning ilgari surgan g‘oyalari (erkin fikrlash, dunyoviy bilim va milliy o‘zlik) o‘zbek davlatchiligi va ma’naviyati uchun mustahkam poydevor bo‘lib qoldi.

Xulosa

Jadidchilik harakati Turkiston tarixida oddiy ma’rifatparvarlik chegarasidan chiqib, milliy uyg‘onish va ozodlik g‘oyasining asosiy dvigateliga aylandi. Jadidlar ilgari surgan ta’lim islohoti, gender tengligi va mustaqillik tamoyillari bugungi kunda ham uzviy va dolzarb ahamiyatga ega. ULarning boy ma’naviy-ilmiy merosini o‘rganish yosh avlodni vatanparvarlik hamda zamonaviy bilimlarga intilish ruhida tarbiyalashda muhim o‘rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alimova D. A. Jadidchilik harakati: mafkurasi, shakllanishi va rivojlanishi. – Toshkent: Akademiya, 2000.

2. Dolimov U. Turkistonda jadid maktablari. – Toshkent: Universitet, 2006.

3. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent.

4. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002.

5. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 1997.

6. Behbudiy M. Padarkush. – 1913.

7. Xolid A. Markaziy Osiyoda musulmon madaniy islohotchiligi siyosati: jadidchilik. – Toshkent: Akademnashr, 2022.

8. G‘aspirali I. Tarjimon gazetasi. – Boqchasaroy, 1883-yildan.

9. O‘zbekiston tarixi. XX asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va milliy uyg‘onish harakatiga oid ilmiy tadqiqotlar.